

Tomislav Faletar, prof. povijesti
doktorand
Filozofski fakultet Zagreb
Ivana Lučića 3.
mark.feler@gmail.com

dr. sc. Željko Karaula
znanstveni suradnik
Alca d.o.o., Bjelovar
Banovine hrvatske 26b
historik2000@gmail.com

Primljeno/Received: 5..9. 2016.
Prihvaćeno/Accepted: 21.4.2017.
Rad ima dvije pozitivne recenzije
Izvorni znanstveni rad
Original scientific paper

UDK 338.4(497.526Bjelovar)(091)“18/19“

BJELOVAR NA RAZMEĐU STOLJEĆA – PRILOG GOSPODARSKOM POZNAVANJU GRADA NA PRIJELAZU IZ 19. U 20. STOLJEĆE

Sažetak: Autori na temelju raspoložive arhivske građe i publicirane znanstvene literature pokušavaju ukazati na neke posebnosti u gospodarskom razvoju grada Bjelovara na prijelazu stoljeća. S obzirom na to da su arhivski izvori relativno skromni ili u potpunosti nedostaju za kvalitetniju ocjenu uloge i značaja obrta i trgovine za ukupan razvoj grada te njihovoj ulozi u ekonomici nagodbene Hrvatske, autori se zadržavaju na popisima obrta, trgovačkih radnji i nekim pothvatima bjelovarskih poduzetnika za koje smatraju da su imali obilježja manufakturno-industrijskih poduzeća.

Ključne riječi: Vojna granica, kantonska reorganizacija, razvojačenje, reintegracija, nagodbena Hrvatska, komunitet Bjelovar, Bjelovarsko-križevačka županija, gospodarstvo, obrti, trgovci, industrija, financijske ustanove, novčarski zavodi

1. Politički okvir razvoja hrvatskih zemalja u (pred)nagodbeno doba

Političko-teritorijalna rascjepkanost hrvatskih zemalja sredinom 19. stoljeća na više odvojenih teritorijalnih i političkih jedinica, s različitim državnopravnim statusima i upravno-ad-

ministrativnim ovlaštenjima, nedostatak prometne infrastrukture koja bi ih efikasno povezala u jedinstvenu gospodarsku cjelinu, nedostatak adekvatnoga financijskog kapitala hrvatskoga građanstva i aristokracije za krupne gospodarske pothvate, većinom nepismeno agrarno stanovništvo, bili su temeljnom značajkom ukupnog razvoja hrvatskih zemalja u tom vremenu sve do kraja postojanja Dvojne Monarhije.³⁶⁸ Od sredine 19. stoljeća moguće je pratiti proces modernizacije veleposjeda i njihovo uklapanje u robno-novčane tokove tog vremena. Na njima se uglavnom razvija preradaivačka djelatnost, temeljena na preradi sirovinskog bogatstva izdašnih slavonskih šuma i plodnih slavonskih njiva. Nakon početnog razdoblja relativno povoljne konjunktura do početka 70-ih godina, utjecaj agrarne krize odrazit će se nepovoljno i na gospodarstvo hrvatskih zemalja. Agrarna kriza, uz financijsku krizu izazvanu slomom bečke burze 1873., potrajat će do kraja 19. stoljeća i odgoditi inicijalne početke industrijalizacije gospodarstva hrvatskih zemalja.³⁶⁹ Unatoč nepovoljnim političkim i gospodarskim okolnostima u kojima su se nalazile hrvatske zemlje, izmijenjene društvene i gospodarske okolnosti u Monarhiji kao posljedici revolucionarne 1848. godine, u Banskoj Hrvatskoj je 50-ih i 60-ih godina započeo proces industrijalizacije gospodarstva i s njime povezan proces modernizacije društva. Njegovi nositelji bile su osobe različitih socijalnih i političkih provenijencija, prije svega bogato trgovačko građanstvo koje je svojim liberalnim shvaćanjima tražilo nove okvire društvenoga i gospodarskog razvoja. Njima nasuprot stajalo je konzervativno plemstvo preživjelih fiziokratskih stajališta o poljodjelstvu kao osnovi gospodarskoga razvoja.

Stajališta oko temeljnih nacionalnih pitanja, poput ukidanja dotrajalog feudalnog sustava, upotrebe hrvatskog jezika u svim institucijama javnog života, sjedinjenja hrvatskih zemalja u svrhu teritorijalne cjelovitosti i osnove gospodarskog razvoja, ostali su bitnom značajkom istaknutih javnih osoba u razdoblju hrvatskoga narodnog preporoda i kasnije. Rušenje staleškog društvenog sustava u Habsburškoj Monarhiji, u revoluciji 1848./1849., otvorilo je put uspostavi jednog novoga društvenog poretka, građanskog društva i s njime povezanoga kapitalističkog načina proizvodnje.³⁷⁰ Zasad ostaju otvorena pitanja u kojoj su mjeri preživjeli ostaci kasnofeudalnih odnosa nakon ukidanja kmetstva u Banskoj Hrvatskoj kočili modernizacijske procese otpočete 50-ih i 60-ih godina 19. stoljeća. S tim u vezi se nužno nameće pitanje u kojim vremenskim intervalima bivši kmet, a sada slobodni seljak, postaje samostalni gospodarski subjekt koji je sposoban proizvoditi za tržište.³⁷¹

³⁶⁸ Detaljnije u: Jaroslav, ŠIDAK, Mirjana, GROSS, Dragutin, ŠEPIĆ, *Povijest hrvatskog naroda 1860. – 1914.*, Zagreb, 1986.

³⁶⁹ Detaljnije u: Miroslava, DESPOT, *Industrija građanske Hrvatske 1860. – 1873.*, Zagreb, 1970.

³⁷⁰ Vidi: Mirjana, GROSS, *Počeci moderne Hrvatske*, Zagreb, 1985.

³⁷¹ *Društveni razvoj u Hrvatskoj (od XVI. stoljeća do početka XX. stoljeća)*, ur. Mirjana Gross, Zagreb, 1981.

Ne treba ni zanemariti postojanje institucije kućnih zadruga na prostorima Banske Hrvatske i krajiški sustav na području Vojne krajine koja su, zacijelo, bila velika kočnica tendencijama procesa modernizacije u drugoj polovini 19. stoljeća.³⁷² Nasuprot instituciji kućnih zadruga pak imamo jasno profilirano građanstvo trgovačke provenijencije i pripadnike uglavnom strane aristokracije na veleposjedima u Slavoniji, kojima je institucija kućnih zadruga odgovarala radi očuvanja mira na selu.³⁷³ U instituciji kućnih zadruga bogata veleposjednička aristokracija je, naime, vidjela čimbenik očuvanja mira na selu, ali i izvor jeftine radne snage na svojim veleposjedima.³⁷⁴ Iz istih je razloga aristokracija još više bila zainteresirana za očuvanje institucije kućnih zadruga i „konzerviranje“ posjedovnih odnosa na prostoru Vojne krajine, uz napomenu da je ovdje socijalna struktura stanovništva bitno različita u odnosu na ostale hrvatske zemlje.

Za razvoj gospodarstva, kako Civilne Hrvatske tako i prostora Vojne krajine, iznimno je bio važan onaj dio Ugarsko-hrvatske nagodbe iz 1868. godine koji je regulirao poslove između Ugarske i Banske Hrvatske na zasebne i zajedničke poslove. Od posebnog značaja za razvoj hrvatskih zemalja bit će zajednički poslovi o kojima je odlučivao zajednički ugarsko-hrvatski Sabor i zajednička ugarsko-hrvatska Vlada. Ti zajednički poslovi uključivali su one dijelove gospodarstva koje općenito možemo smatrati važnim za ukupan gospodarski, politički i kulturni razvoj hrvatskih zemalja. Tako su se u domeni zajedničkih poslova s Ugarskom našli: obrt, financijske institucije, novčarske institucije, pošta, željeznica, industrija, vanjska trgovina i dr. Poslovi bogoštovlja i nastave, zatim unutarnji poslovi, pravosuđe i zakonodavstvo, ostali su u nadležnosti autonomne hrvatske vlade u Zagrebu. Razumljivo, hrvatsko-slavonska Vojna granica razvijala se kao zasebna vojno-političko-gospodarska cjelina pod kontrolom vojnih vlasti u Beču. Dugotrajna odvojenost i svojevrсна izoliranost prostora Vojne granice od matičnoga hrvatskog teritorija, od kojih je vjerojatno onaj prometni imao nepovoljne učinke za razvoj ovog dijela hrvatskih zemalja, ostala je konstanta postojanja te „najveće vojarne“ koju je Europa ikad imala. Ova višestoljetna „provincija“ Europe, na njezinoj periferiji, istureno područje prema Osmanskom Carstvu, čija je jedina svrha postojanja bila opskrba Monarhije jeftinom vojskom, imat će u vremenu hrvatske nacionalne integracije svoje mjesto u prometnom povezivanju rascjepkanoga hrvatskog teritorija. Potpuna izoliranost ovog prostora od ostatka građanske Hrvatske imala je za posljedicu razvoj jedinstvenih ekonomskih, političkih i vojnih struktura.

³⁷² Vidi u: Dragutin, PAVLIČEVIĆ, *Hrvatske kućne zadruge*, knjiga I., Zagreb, 1989., Fedor, MOAČANIN, *Periodizacija historije Vojne krajine XV-XIX. st.*, *Historijski zbornik*, XIII., Zagreb, 1960., 111.-117., Igor, KARAMAN, *Privreda i društvo Hrvatske u 19. stoljeću*, Zagreb, 1972., 100.

³⁷³ Mirjana, GROSS, *Prema hrvatskom građanskom društvu*, Zagreb, 1992.

³⁷⁴ Vidi detaljnije u: Igor, KARAMAN, *Uloga malog i srednjeg poduzetništva u oblikovanju kapitalističkog društvenog sustava na tlu Hrvatske*, *Povjesni prilozi*, br. 1., 1990., 3.-36.

2. Preduvjeti gospodarskog razvoja

Preduvjet gospodarskog razvoja hrvatskih zemalja, koji je najranije započeo u Banskoj Hrvatskoj i nastavio se na druge hrvatske zemlje, bile su prometnice. Procesi izgradnje i modernizacije prometnog sustava tekao je u nekoliko smjerova: prvi, osnivanje parobrodarskih društava za plovidbu na rijekama, čiji su inicijalni pokušaji zamjetni već u prvoj polovici 19. stoljeća; drugi, pokušaji transformacije domaćeg jedrenjaštva na parobrodarstvo; treći, izgradnja željezničkih pruga. Osobito je izgradnja željezničkih pruga zahtijevala ogromna financijska sredstva kojima hrvatski gospodarski krugovi nisu raspolagali.³⁷⁵ Tako će izgradnja prvih željezničkih pruga na tlu Hrvatske početi 50-ih godina 19. stoljeća investicijama austrijskoga kapitala i bit će građene kao nastavak tzv. *Južne željeznice* (Beč – Ljubljana – Zidani Most – Zagreb – Sisak). Od 1868. godine do Prvoga svjetskog rata izgradnja željezničkih pruga i cjelokupna prometna politika bit će u domeni mađarskih vladajućih elita, točnije, mađarskog liberalnoga građanstva, koje je u željezničkim prugama vidjelo vlastite gospodarske probitke, a kasnije i sredstvo „pacifikacije“ hrvatskog naroda. Željezničke pruge u Hrvatskoj, naime, gradit će se investicijama austrijskoga i mađarskog stranoga kapitala i zadovoljavat će potrebe njihovih gospodarstava. Željeznička pruga od Budimpešte do grada luke Rijeke, izgrađena 1873. mađarskim kapitalom, postat će najvažnijim željezničkim prometnim pravcem za proizvode mađarske prerađivačke industrije. Tako će pitanje prometne integracije (povezivanja) hrvatskog prostora, napose onog s Dalmacijom, uz nedostatak kapitala u domaćih veleposjedničkih krugova i krupnoga trgovačkoga građanstva, zatim nepostojanje zasebne hrvatske prometne politike ostati samo na pokušajima hrvatskoga građanstva da se hrvatske zemlje povežu u jednu prometno-gospodarsku cjelinu. Sasvim opravdano, u ovakvim nastojanjima da se hrvatski prostor integrira u jedinstvenu cjelinu, politički i vojni krugovi Monarhije vidjeli su pokušaje hrvatskih političkih elita za teritorijalnim sjedinjenjem hrvatskih zemalja. Time bi se posljedično otvorio put samostalnijemu gospodarskom i političkom razvoju hrvatskih zemalja. U kratkom razmatranju o pokušajima prometnog povezivanja hrvatskog prostora, treba konstatirati da su se upravo na primjeru izgradnje i modernizacije prometnog sustava hrvatskih zemalja jasno ispoljili suprotstavljeni interesi domaćih hrvatskih poduzetnika i vanjskih (ugarskih) čimbenika, u kojem su ovi drugi, zahvaljujući vlastitom kapitalu te jasnim smjernicama prometne vanjske politike, imali na svojoj strani potporu državne gospodarske politike.

Tek krajem 19. stoljeća, domaćim gospodarskim krugovima u Banskoj Hrvatskoj poći će za rukom izgradnja tzv. vicinalnih željezničkih pruga i prometno povezivanje prostora središnje Hrvatske. Financijska sredstva kojima su bili mogući takvi pothvati akumulirana su od

³⁷⁵ Vidi u: Bernard, STULLI, *Prijedlozi i projekti željezničkih pruga u Hrvatskoj 1825. – 1836.*, knj. I. – II., Zagreb, 1975., te: KARAMAN, 310.

prodaje šuma na području nekadašnje Vojne krajine. Još jedan od (pred)uvjeta gospodarskog razvoja hrvatskih zemalja u promatranom razdoblju, osim prometnica, bile su novčarske ustanove – banke, štedionice, v(j)eresijski zavodi i dr.. Po svojoj naravi, oni su imali za cilj akumulaciju domaćega kapitala, privlačenje stranoga kapitala, presudnih za ulaganja u domaće gospodarstvo, izgradnju i modernizaciju prometnog sustava, razvoj industrije i sl.. Posebno valja istaknuti ulogu i značaj novčarskih zavoda – hipotekarnih (za financiranje zemljoposjednika) i eskomptnih (za financiranje poduzetnika). Proces osnivanja novčarskih ustanova, barem kad je u pitanju Banska Hrvatska, počeo je u Zagrebu osnutkom „Prve hrvatske štedionice“ 1846. godine. Iako osnovana relativno skromnim financijskim sredstvima, štedionica je dugo vremena ostala jedina takva novčarska institucija. Do kraja 19. stoljeća možemo pratiti relativno spor proces ili stagnaciju u osnivanju ovakvih ustanova:

Tablica 1. Kretanje broja banaka i štedionica u Banskoj Hrvatskoj 1868. – 1910. god.

GODINA	BROJ BANAKA	ŠTEDIONICA
1868.		5
1870.	2	8
1875.	6	32
1880.	5	33
1900.	12	3
1910.	33	62

Izvor: Igor, KARAMAN, Uloga malog i srednjeg poduzetništva u oblikovanju kapitalističkog društvenog sustava na tlu Hrvatske, *Povjesni prilozi*, br. 1., 1990., 10.-11.

Iz podataka u tablici jasno se uočava sporo napredovanje u osnivanju novčarskih ustanova. Može li se dovesti u neposrednu svezu njihova malobrojnost i stagnacija s financijskim slomom bečke burze 1873. i režimom Khuena Hedervarya u Hrvatskoj, valjalo bi podrobnije istražiti. Poznata je naime, činjenica da je Khuenov režim gušio ovakve pokušaje hrvatskoga građanstva i svjesno favorizirao srpski etnički element u Hrvatskoj. Međutim, unatoč tako nepovoljnim vanjskim i unutarnjim okolnostima, u posljednjim godinama 19. i prvom desetljeću 20. stoljeća, u Banskoj Hrvatskoj raste broj banaka i štedionica.

3. Bjelovar – od sjedišta vojnoga komuniteta do središta obrta i trgovine

Nesumnjivo je kako su geografski položaj Bjelovara između Drave i Save i ranija naseljenost ovog prostora, imali bitnu ulogu u formiranju Bjelovara kao vojnoga komuniteta u 18.

stoljeću, jedinstvenog oblika grada u tadašnjoj Europi.³⁷⁶ Dozvolu za njegovu izgradnju izdala je carica Marija Terezija 1756., što se obično smatra godinom osnutka grada. Grad je trebao postati središtem gospodarskih aktivnosti na tom području, prije svega nositelj razvoja obrta i trgovine. Koncentracija gospodarskih aktivnosti u gradu riješila bi, prema mišljenjima bečkog dvora i vojnih vlasti, probleme izdržavanja vojske na Vojnoj granici, ali i pitanje njezinoga daljnjeg postojanja. Pod utjecajem takvih (kameralističkih) razmišljanja bečkog dvora i vojnih vlasti počela je izgradnja Bjelovara.³⁷⁷ Status vojnog komuniteta dobio je 1771. i neposredno je bio podređen Varaždinskoj generalkomandi, a njegovo je građanstvo moralo svake treće godine prisegnuti carskoj obitelji. Građani su imali pravo postavljanja magistrata – birali su ga svake treće godine, a sastojao se od gradonačelnika, suca i dvojice prisežnika. Brojna vojna posada u gradu – pripadnici Đurđevačke i Križevačke pukovnije i administracija – privlačila je brojne obrtnike u grad. Tako su, primjerice, njemački i češki obrtnici krajem 18. stoljeća u Bjelovaru organizirali proizvodnju svile.³⁷⁸ Kantonskom reorganizacijom Vojne granice 1787. aktualizirano je pitanje daljnjeg opstanka grada kao vojnoga komuniteta. Naime, habsburške vlasti su, u duhu kameralizma toga vremena, bile i te kako svjesne činjenice da je za uspjeh josefinskih reformi na Granici bilo nužno odvojiti civilno poslovanje krajiških pukovnija od vojne službe. Međutim, za razliku od drugih vojnih komuniteta, Bjelovar je zadržao svoju funkciju sve do ukidanja Vojne krajine 1871. godine. U procesu razvojačenja Vojne krajine,³⁷⁹ koji je na ovom dijelu Vojne krajine, Varaždinskoj krajini, započeo raspuštanjem Križevačke i Đurđevačke pukovnije, Bjelovar postaje središtem Bjelovarske županije (1871.), a slobodnim kraljevskim gradom 5. kolovoza 1874. godine.³⁸⁰

³⁷⁶ Bjelovarsko-križevačka županija ustrojena je Zakonom o ustroju županija 1886. godine. Tada je pored Bjelovarsko-križevačke županije formirano još sedam županija, i to Ličko-krbavska, Modruško-riječka, Požeška, Srijemska, Varaždinska, Virovitička i Zagrebačka. Županija Bjelovar – Križevci obuhvaćala je upravne kotare: Bjelovar, Čazma, Garešnica, Đurđevac, Grubišno polje, Koprivnica, Križevci, Kutina te gradove Bjelovar, Koprivnicu i Križevce. Detaljnije o povijesti Bjelovara u: Željko, KARLAULA, Vojni komunitet Bjelovar u proljeću naroda 1848. – 1849. god., *Cris*, br. 1., 2012., 3., Željko, KARLAULA, *Moderna povijest Bjelovara 1871. – 2010.*, Bjelovar, 2012., Željko, KARLAULA, *Studije iz povijesti Bjelovara (1848. – 1991.)*, Bjelovar, 2010., Hrvoje, PETRIĆ, Željko, HOLJEVAC, Željko, KARLAULA, *Povijest Bjelovara*, Zagreb – Bjelovar, 2013., Stjepan, BLAŽEKOVIĆ, *Bjelovar*, Bjelovar, 1985., Stjepan, BLAŽEKOVIĆ, Bjelovarsko-križevačka županija, *Bjelovarski zbornik*, Bjelovar, 1990., 18.-40., Stjepan, BLAŽEKOVIĆ, Prilozi za povijest Bjelovara, *Bjelovarski zbornik*, Bjelovar, 1991., 84.-107., Mirela, SLUKAN-ALTIĆ, *Povjesni atlas gradova, Bjelovar*, Bjelovar-Zagreb, 2003.

³⁷⁷ Alexandar, BUCZYNSKI, *Gradovi Vojne krajine*, knj.1., Zagreb, 1997., 51.

³⁷⁸ Alexandar, BUCZYNSKI, *Gradovi Vojne krajine*, knj. 2., Zagreb, 1997., 3., Rudolf, BIČANIĆ, *Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji 1750-1860.*, JAZU, Zagreb, 1951., 147.-155. Također vidi: Mira, KOLAR, *Svilarstvo u Hrvatsko*, Zagreb, 2007.

³⁷⁹ Detaljnije u: Mirko, VALENTIĆ, *Vojna krajina i pitanje njezina sjedinjenja s Hrvatskom 1849-1881. godine*, Zagreb, 1981.

³⁸⁰ *Zbornik zakona i naredaba za Hrvatsku i Slavoniju*, god. XIV., br. 16. iz 1874.

Godine 1886. postaje upravnim središtem Bjelovarsko-križevačke županije te Đurđevačke i Križevačke imovne općine.³⁸¹ Tada dolazi do snažnijeg useljavanja seoskog stanovništva iz neposredne gradske okolice i oživljavanja gospodarskih aktivnosti. Zahvaljujući sve intenzivnijem doseljavanju lokalnog stanovništva, razvijenijim upravnim i gospodarskim funkcijama, Bjelovar se nakon ukidanja Vojne krajine razvio u, za tadašnje uvjete, malo urbano središte.³⁸² Na to ukazuju podaci popisa stanovništva Bjelovara sumirani u donjoj tablici:

Tablica 2. Porast broja stanovništva Bjelovara od 1857. do 1910. godine

GODINA POPISA	BROJ STANOVNIKA
1857.	1 475
1869.	2 151
1880.	3 445
1890.	4 135
1900.	5 743
1910.	7 231

Izvor: Božena, VRANJEŠ ŠOLJAN, *Stanovništvo gradova banske Hrvatske na prijelazu stoljeća*, Zagreb, 1991., 157., *Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije I.*, Zagreb, 1905. Stanje žiteljstva, 4., Mirko, KORENČIĆ, *Naselja i stanovništvo SR Hrvatske 1857. – 1971.*, Republički zavod za statistiku SRH i JAZU, Zagreb, 1979.

Najveći porast broja stanovnika u promatranom razdoblju Bjelovar ima neposredno nakon razvojačenja Vojne krajine (1873.) i njezina pripojenja Bansknoj Hrvatskoj (1881). Urbana i socijalna topografija koju mu je davala vojnokrajiška funkcija kao bedem obrane od imperijalnih ambicija Osmanskog Carstva, počela se mijenjati. Iako se u gospodarskoj strukturi njegova stanovništva na prijelazu stoljeća snažno osjećao dotadašnji povijesni razvoj kao vojničkoga grada (velik udjel osoba vojnih zanimanja u ukupnom stanovništvu), Bjelovar će, za cijelo vrijeme svog postojanja, ostati snažnim središtem obrta i trgovine te trgovine stokom.³⁸³ Kako je već ranije istaknuto, obrtnici su u početku funkcioniranja grada bile osobe stranog podrijetla i takvu osobitost razvoja gospodarstva grad će zadržati do početka Prvoga svjetskog rata.

Snažniji razvitak gospodarskih aktivnosti u Bjelovaru i Bjelovarko-križevačkoj županiji na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće odrazio se na osnutak novčarskih institucija. Posljedica je to

³⁸¹ *Izvještaj upravnog odbora i kraljevske oblasti Bjelovarsko-križevačke županije o stanju uprave i njihovom djelovanju u godini 1888.*, Bjelovar, 1899., 2.

³⁸² Mirela, SLUKAN-ALTIĆ, *Razvoj i izgradnja Bjelovara u kartografskim izvorima: od vojne utvrde do slobodnog kraljevskoga grada*, *Radovi Zavoda za znanstveni rad HAZU u Bjelovaru*, br. 1., 2008., 6.

³⁸³ Vidi detaljnije u gospodarstvu grada u tom razdoblju: Mladen, MEDAR, *Sedam stoljeća sajmovanja na području Bjelovarsko-bilogorske županije*, Bjelovar, 1999.

izgradnje vicinalnih željezničkih pruga kojima je Bjelovar povezan s Križevcima (1894.) te s Viroviticom i Barcsom u Ugarskoj (1901.), ali i pojačanog izvoza stoke na domaće tržište, kao i na tržište Austro-Ugarske. Izgradnja ovih željezničkih pruga učvrstila je središnji položaj Bjelovara kao gospodarskog, upravnog, prometnoga i kulturnog centra ovog dijela nekadašnje Vojne granice. Posebno je to došlo do izražaja nakon 1886. kad postaje središtem Bjelovarsko-križevačke županije. Pripojenjem ostatku Banske Hrvatske i željezničkim povezivanjem s dijelovima središnje Hrvatske otvorene su nove perspektive gospodarskog, urbanoga i demografskog razvoja. S obzirom na gore navedene činjenice, bilo je moguće to da je Bjelovar postao središtem mnogih gradskih, kotarskih i županijskih ustanova. U njemu će svoje urede imati župan, liječnik, veterinar i dr. Ranije, od 1872. u njemu je počeo s radom Kraljevski županijski sudbeni stol, a još prije toga u njemu je funkcionirao gradski sud s nadležnošću Kotarskoga suda. Upravne i administrativne funkcije koje je imao otprije i one koje je dobio formiranjem Bjelovarske, a kasnije i Bjelovarsko-križevačke županije, bit će poticajne za njegov razvoj. Ojačat će uloga i značaj profesionalnoga činovništva, što će za posljedicu imati snažniji razvoj građanstva, u gradu koji je svoj cijeli svoj historijat bio u rukama vojnih elita.

4. Obrti i trgovina Bjelovara od 1890. do 1914. godine

Obrt i trgovina predstavljali su ključ razvitka Bjelovara. U vrijeme njegova osnutka sredinom 18. stoljeća, boravak vojske u gradu zahtijevao je da se u njemu smjeste obrtnici različitih struka koji bi svojim produktima opsluživali vojsku. Iz poreznih lista toga vremena proizlazi to da su prvi obrtnici stranog podrijetla, a prezimena kao što su primjerice Rosenberg, Wimer, Caner i dr. nedvojbeno upućuju na to. Naseljavanje prvih obrtnika i trgovaca u grad počelo je nakon Sedmogodišnjeg rata (1756. – 1763.). Smatrajući da takvu kolonizaciju treba stimulirati, general Kreefeld je osobno pozvao obrtnike i trgovce iz cijele Habsburške Monarhije da se nasele u Bjelovaru. Potican je dolazak njemačkih obrtnika, pri čemu su zauzvrat dobivali besplatno zemljište i „patent“ o naseljavanju. Vojne vlasti planski su naseljavale obrtnike određenih struka u grad. Takva kolonizatorska politika vojnih vlasti grada, kojom je potican dolazak njemačkih obrtnika, sve više je nametala potrebu cjelovitijeg organiziranja obrtnih aktivnosti u cehove. Udruživanje obrtnika u cehove trebalo je, prije svega, služiti zaštiti svojih članova na način da nijedan obrtnik koji nije bio njegovim članom nije mogao raditi u komunitetu. Cehovsku povelju Bjelovar je dobio 1770. godine.³⁸⁴ Prema popisu obrtnika iz 1767. grad je imao 37 obrtnika i dva trgovca.³⁸⁵ Zanimljivo, vojne su vlasti grada u početku zabranjivale naseljavanje kramara u grad jer su smatrale da ne predstavljaju „stručni kadar“. Početkom 19.

³⁸⁴ BUCZYNSKI, knj. 2., 8.

³⁸⁵ BUCZYNSKI, knj. 2., 11.

stoljeća Bjelovar je imao 103 obrtnika, 8 trgovaca i 19 kramara, okupljenih u 5 cehova, dok sredinom 19. stoljeća ima 191 obrtnika. U 50-im i 60-im godinama 19. stoljeća broj obrta znatno se smanjio – godine 1879. njihov broj smanjio se na 207 obrtnika i 26 trgovaca.³⁸⁶ Bitno je ovdje istaknuti da svaki obrt nije činio jedan ceh. Tako su se u *Drugomu bjelovarskom cehu* zajedno nalazili remenar, postolar, kožar i čizmar.³⁸⁷

U *Trećemu bjelovarskom cehu* bili su zajedno pekari, mesari, pivari, lončari, izrađivači češljeva, medičari, mlinari, sapunari, kobasičari, strugari debele kože i opančari (podaci od 1826. do 1843.).³⁸⁸ Unatoč njihovoj relativnoj brojnosti u odnosu na broj stanovnika komuniteta, postojao je nedostatak nekih cehova, poput zidara, tkalaca i strojača debele kože. Do 1870. broj bjelovarskih obrtnika povećao se na 186.³⁸⁹ Na temelju Obrtnog zakona koji je donio ugarsko-hrvatski Sabor 1884., obavljen je prvi službeni popis obrtnika, kalfi i šegrti, nakon čega su obrtnici morali zatražiti obrtnice. Da je prosvjetni sustav Bjelovara bio u funkciji razvoja grada kao obrtničkog središta, svjedoči nam podatak kako je u školskoj godini 1886./1887. otvorena obrtnička škola.³⁹⁰ Obrtni nadzornici pazili su da šegrti redovito polaze opetovnice, odnosno šegrtsku školu. Osim toga, zadaća obrtnih nadzornika bila je da u bjelovarskom kotaru pregledavaju stanje u radionicama, da se šegrti i kalfe propisno prijavljuju, da zabranjuju trgovanje nedjeljom i dr. Zbog kontrole obrtničkih radnji osnovana su obrtnička vijeća sastavljena od obrtnika i trgovaca.³⁹¹

Polovicu Vijeća birala je županijska uprava, dok je drugu polovicu birala Trgovačko-obrtnička komora u Zagrebu. U Županijskom obrtnom vijeću županije bili su Albert Liebermann, Ivan Škornjak i Stanko Tuškan iz Bjelovara te Đuro Vasić iz Koprivnice kao redoviti članovi. Njihovi zamjenici bili su Nikola Balota, Josip Špiranec, Mijo Lukinić i Josip Pavlek.³⁹² Izvještaj o stanju uprave za 1893. godinu navodi da su obrt i trgovina u Županiji bjelovarsko-križevačkoj koncentrirani u gradovima, dok se seljaštvo isključivo bavi poljoprivredom i stočarstvom.³⁹³ Zanimljivo, isti županijski *Izvještaj* navodi da u Županiji nije ustrojen obrtni zbor i da je razlog takvom stanju međusobna netrpeljivost među obrtnicima zbog osobnih interesa

³⁸⁶ BLAŽEKOVIĆ, *Bjelovar*, 20.

³⁸⁷ BUCZYNSKI, knj. 2., 19.

³⁸⁸ BUCZYNSKI, knj. 2., 21. Austrijska statistika za 1842. god. navodi kako u Bjelovaru u toj godini ima 135 policajna i 56 trgovačka obrta.

³⁸⁹ BUCZYNSKI, knj. 2., 8.

³⁹⁰ *Izvještaj o stanju uprave Županije bjelovarsko-križevačke za godinu 1887. podnesen Skupštini iste županije na sjednici od 29. svibnja 1888. god.*, Bjelovar, 1888., 31.

³⁹¹ *Izvještaj o stanju uprave Županije bjelovarsko-križevačke za godinu 1893.*, Bjelovar, 1894., 44.

³⁹² *Izvještaj o stanju uprave Županije bjelovarsko-križevačke za godinu 1893.*, Bjelovar, 1894., 43.

³⁹³ *Izvještaj o stanju uprave Županije bjelovarsko-križevačke za godinu 1893.*, Bjelovar, 1894., 44.

obrtnika.³⁹⁴ U godini 1899. u Bjelovaru je bilo 196 obrtnika, Gradsko poglavarstvo izdalo je 11 obrtnih dozvola, 64 naukovna ugovora, 62 šegrtske svjedodžbe i 24 poslovne knjige.³⁹⁵ Godine 1900. u Bjelovaru ima 108 obrtnika i 58 trgovaca. Iste je godine izdano 14 obrtnih dozvola, prijavljena su 63 naukovna ugovora, izdano je 47 šegrtskih svjedodžbi, prijavljeno 468 kalfi.³⁹⁶ Podaci iz *Izveštaja o stanju uprave Županije bjelovarsko-križevačke od 1901. do 1914. godine* omogućuju nam daljnji uvid o broju izdanih obrtnih iskaznica i obrtnih dozvola. Nažalost, podaci koji bi nam omogućili potpuno sagledavanje razvoja i brojnosti obrta u Bjelovaru nedostaju za godine uoči Prvoga svjetskog rata.

Tablica 3. Broj izdanih obrtnih iskaznica i obrtnih dozvola u Bjelovaru 1901. – 1914.

GODINA	IZDANO OBRJNIH ISKAZNICA	IZDANO OBRJNIH DOZVOLA
1901.	51	21
1902.	41	10
1903.	58	20
1904.	64	11
1905.	48	9
1906.	383*	76*
1907.	441	93
1908.	421	47
1909.	-	-
1910.	657	-
1911.	689	-
1912.	-	-
1913.	-	-
1914.	-	-

* Podaci se odnose na broj iskaznica i dozvola koje su izdali Gradsko poglavarstvo i Kotarska oblast; na sadašnjem stupnju proučenosti arhivskoga gradiva nije moguće objasniti ovako veliko povećanje broja izdanih obrtnih iskaznica.

Prema podacima Gradskoga prijavnog ureda, osnovanog 1907. Bjelovar je u toj godini imao 337 obrtnika, 62 trgovca, 47 krčmara, 278 obrtničkih pomoćnika, 144 šegrta, 179 sluga i

³⁹⁴ Obrtni zbor u Bjelovaru, *Nezavisnost*, br. 8., 1907.

³⁹⁵ *Izveštaj o stanju uprave Županije bjelovarsko-križevačke za godinu 1901.*, Bjelovar, 1902., 136.

³⁹⁶ *Izveštaj o stanju uprave Županije bjelovarsko-križevačke za godinu 1899.*, Bjelovar, 1900., 67

nadničara, 354 sluškinje i 70 posebnika.³⁹⁷ Obrtno kazalo Gradskog poglavarstva u Bjelovaru bilježi, međutim, da su u Bjelovaru 402 obrtnika, od kojih je 96 njih napustilo obrt.³⁹⁸

Tablica 4. Popis obrta u Bjelovaru 1905. – 1914.

NAZIV OBRTA	1905.	1906.	1907.	1908.	1909.*	1910.	1911.	1912.	1913.	1914.
bačvari	2	1	1	2		1	2	1	1	1
bravari	5	5	5	5		5	5	5	5	5
brijači	7	8	9	11		10	12	12	12	12
brusari	-	-	-	-		-	-	-	-	-
bičari	4	3	3	3		-	-	-	-	-
badari	1	1	1	1		5	5	-	-	-
čašljari	1	1	1	-		1	1	1	1	1
ciglar	-	-	-	-		3	3	-	-	-
criepari	-	-	-	-		-	-	-	-	-
čizmari	-	-	-	-		-	-			-
dimnjačari	-	2	2	2		2	2	-	-	-
glasbilari	-	-	-	-		-	-	-	-	-
klobučari	3	3	3	3		3	4	3	3	3
knjigoveže	2	2	2	2		2	2	3	3	3
kobasičari	7	8	9	9		7	7	11	11	11
kotlari	1	1	1	1		-	1	1	1	1
kolari	5	5	5	5		3	4	3	3	3
kovači	7	6	6	6		5	6	6	6	6
krojači	40	38	38	40		40	42	41	41	41
krznari	-	-	-	-		-	-	2	2	2
kožari	-	-	-	-		-	-	-	-	-
klesari	-	1	1	1		1	1	-	-	-
kipari	-	-	-	-		-	-	-	-	-
lončari	2	2	2	2		1	2	2	2	2
ličioc	4	6	7	7		-	-	-	-	-
knjigotiskari	-	2	2	2		2	2	-	-	-
kefari	-	-	-	-		-	-	-	-	-
pokostari	-	-	-	-		-	-	-	-	-
nožari	-	-	-	-		-	-	-	-	-

³⁹⁷ Bjelovarska statistika, *Nezavisnost*, br. 39., 1907.

³⁹⁸ Hrvatski državni arhiv Bjelovar (HR-DAB), fond 2., Gradsko poglavarstvo u Bjelovaru za (1903. – 1929.), Obrtno kazalo.

NAZIV OBRTA	1905.	1906.	1907.	1908.	1909.*	1910.	1911.	1912.	1913.	1914.
zidari	6	-	-	-		6	6	-	-	-
pojasari	-	-	-	-		-	-	-	-	-
medičari	3	3	3	3		3	3	2	2	2
mesari	9	9	9	9		10	10	12	12	12
mlinari	2	2	2	2		2	2	2	2	2
opančari	4	4	4	4		-	3	4	4	4
pečari	1	2	2	2		1	1	1	1	1
pekari	9	9	9	9		10	10	12	12	12
postolari	35	36	38	40		40	40	41	41	41
rešetari	2	2	2	2		-	-	-	-	-
sedlari	2	2	2	2		3	-	4	4	4
slastičari	2	2	2	2		-	3	1	1	1
soboslikari	3	6	7	7		-	-	2	2	2
srebrnari i zlatari	1	1	1	1		-	-	-	-	-
stolari	7	8	9	9		9	10	9	9	9
tapetari	2	2	2	2		2	3	-	-	-
tkalci	1	1	1	1		1	1	-	-	-
tokari	1	1	1	1		1	2	1	1	1
urari	3	4	4	4		3	4	3	3	3
užari	4	4	4	4		-	6	5	5	5
stolčari	-	-	-	-		-	10	-	-	-
bojadisari	-	2	2	2		1	1	-	-	-
remenari	-	2	2	2		4	5	-	-	-
potkivači	-	-	-	-		-	-	-	-	-
tesari	-	-	-	-		-	-	-	-	-
puškari	-	-	-	-		2	3	-	-	-
zdančari	-	-	-	-		-	-	-	-	-
staklari	-	1	2	2		-	-	-	-	-
sapunari	-	-	-	-		-	-	-	-	-
fotografi	-	1	1	1		2	2	-	-	-
slaninari	-	-	-	-		-	-	-	-	-
pozlatari	-	-	-	-		-	-	-	-	-
limari	-	-	-	-		-	-	-	5	5

Izvor: Izvještaji o stanju uprave Županije Bjelovarsko-križevačke za 1905. god., 72. za 1906. god., 81. za 1907. god., 76. za 1908. god., 78. za 1909. god. – nedostaje Izvještaj; za 1910. god., 150. – 151. za 1911. god., 110. – 111., za 1912. god., 82. – 83. za 1913. god., 84. – 85. za 1914. god., 80. – 81.

Iz podataka u tablici vidljivo je da brojnost i struktura obrta u Bjelovaru na prijelazu stoljeća nisu prelazili granicu tzv. malog obrta, čija je temeljna svrha bila zadovoljenje osnovnih potreba njegova stanovništva, kao i stanovništva okolice za takvim proizvodima. To je donekle razumljivo s obzirom na činjenicu da stanovništvo Županije u tom vremenu ima izrazito agrarna obilježja, odnosno da su obrti Bjelovara bili u funkciji zadovoljenja potreba lokalnog stanovništva. Ako bismo pokušali razvrstati obrte po njihovoj zastupljenosti, odnosno važnosti za stanovništvo, onda bi njihov redoslijed bio kako slijedi: kovački, kolarski, bačvarski i dr.. Moderna komunikacijska sredstva tog vremena, poput željeznica, onemogućavala su razvoj obrta u gradu. Konkurencija proizvoda stranih obrta i industrije iz drugih dijelova Austro-Ugarske (Češke, Austrije i Ugarske) uzrokovala je brzo gašenje nekih obrta i pojavu novih. Razlozi su tomu, osim kvalitetne izrade stranih proizvoda, znatno niže cijene od proizvoda domaćeg obrta, što je protekcionistička gospodarska politika Beča i Budimpešte za proizvode tamošnjeg obrta i industrije. Gradsko poglavarstvo Bjelovara, ali i županijske vlasti, u granicama svojih administrativnih ovlaštenja, štatile su domaći obrt. Tako se znalo događati da intervencijom Gradskog poglavarstva prestane prodaja strane robe na gradskim sajmovima. Poznat nam je takav slučaj „zaštite“ iz 1893., kad je Poglavarstvo zabranilo prodaju nurnberške manufakturne robe tzv. „razvikanjem“.³⁹⁹ Međutim, nedostatak investicija u obrtničku djelatnost utjecali su na gospodarski zaostatak Bjelovara za drugim gradskim središtima u samoj županiji (npr. Križevcima), a zatim i drugim gradovima njegove veličine u Banskoj Hrvatskoj.

Zaključno valja ustvrditi da obrti u Bjelovaru, gledajući njihovu brojnost i strukturu, nisu prelazili granice lokalnog obrta namijenjenog zadovoljenju jednostavnih potreba stanovništva njegove okolice te nisu prelazili stroge granice malog obrta. Za buduća istraživanja gradske ekonomike ostaje otvoreno pitanje, u kojoj su mjeri (pro)khuenovske gradske i županijske vlasti u ovom vremenu, kočile ili usporavale gospodarski razvitak grada,⁴⁰⁰ a što je za posljedice imalo gospodarski zaostatak za drugim gradovima njegove veličine i zakašnjeli (odgođeni?) proces industrijalizacije.⁴⁰¹

³⁹⁹ Izvještaj o stanju uprave Županije bjelovarsko-križevačke za godinu 1893., 44.

⁴⁰⁰ Mira, KOLAR DIMITRIJEVIĆ, Pretvaranje Bjelovara iz vojničkoga u privredno središte od 1871. do 1910. godine, *Radovi Zavoda HAZU u Bjelovaru*, br. 1., 2008., 39., Željko, KARAUŁA, Dolje mađarski hrvatski sabor, dolje mađaroni. Narodni pokret 1903./1904. godine na području Bjelovara i Bjelovarsko-križevačke županije, *Cris*, br. 1., 2013., 80.-90.

⁴⁰¹ Ksenija, VUKOVIĆ, Milivoj, REĐEP, Miroslav, ŽUGAJ, Nepaljoprivredna proizvodnja u Bjelovarsko-križevačkoj županiji početkom 20. stoljeća, *Cris*, br. 1., 2006., 2.-4.

5. Popis obrta u Bjelovaru od 1890. do 1914. godine prema obrtnom kazalu gradskog poglavarstva grada Bjelovara

Gradsko poglavarstvo Bjelovara bilo je ovlašteno za izdavanje obrtnih dozvola, obrtnih iskaznica, poslovnih knjiga i naučnih svjedodžbi. Izdani dokumenti upisivani su u Obrtno kazalo Gradskoga poglavarstva i kao takvo dragocjen su izvor podataka o broju izdanih obrtnica te broju obrtnika i trgovaca u gradu u promatranom razdoblju. U nastavku rada bit će navedeni obrtnici, godine registracije obrta, djelatnosti s kojima su se bavili te ukupan broj obrtnika u pojedinoj godini. Autori članka odlučili su se na ovakav popis obrtnika i trgovaca iz barem dvaju razloga: prvo, da se iz takvoga preglednog načina prezentacije popisanih obrta i trgovačkih radnji dobije jasan pregled struktura/vrsta obrta i trgovačkih radnji u Bjelovaru na prijelazu stoljeća; drugo, da se pokušaju „oteti“ zaboravu osobe (sa svojim imenima i prezimenima) koje su bili glavni nositelji obrtničke i trgovačke djelatnosti u Bjelovaru na prijelazu stoljeća i kako te osobe – uključujući dakako i one iz drugih grana gospodarskog, političkoga i javnog života grada – imaju svoje zasluženno mjesto u razvoju grada. Podrazumijeva se da na tom popisu nisu mogle biti sadržane sve osobe koje su svojim javnim djelovanjem u sferi gradske ekonomije utjecale na ukupan razvoj Bjelovara.

Tablica 5: Popis broja obrtnika i trgovaca u Bjelovaru 1890. – 1914. prema Obrtnom kazalu Gradskog poglavarstva grada Bjelovara.

GODINA	BROJ OBRTRNIKA I TRGOVACA	POVEĆANJE ILI SMANJENJE BROJA OBRTA I TRGOVAČKIH RADNJI (+/-) U ODNOSU NA PRETHODNU GODINU	VAŽNIJI OBRTRNICI I TRGOVCI	GODINA PRESTANKA RADA
1890.	27		Trgovački obrt pokreću Edmund Plachte i Samuel Dragoner ⁴⁰²	1902. ⁴⁰³
1891.	31	+4	Leopold Singer ⁴⁰⁴	1895.
1892.	46	+15	Pekarski obrt Dragutina Wolfa	Početakom XX. st. prerast će u tvornicu keksa i vafla

⁴⁰² HR-DAB, fond 2., Gradsko poglavarstvo Bjelovar, Obrtno kazalo, 286.

⁴⁰³ Isto, 310

⁴⁰⁴ Isto, 313

1893.	54	+8	Emanuel Ebenspenger ⁴⁰⁵ i Dragutin Rosenberg ⁴⁰⁶ i Slavoljub Singer ⁴⁰⁷	nije poznato
1894.	51	-3	Milan Bakić ⁴⁰⁸	nije poznato
1895.	49	-2	Dragutin Weiss ⁴⁰⁹	1896.
1896.	41	-8	Lavoslav Singer ⁴¹⁰	1898.
1897.	65	+24	Dragutin Ebenspenger, ⁴¹¹ Josip Pollak, ⁴¹² Antun Svoboda. ⁴¹³	Kobasičarski obrt A. Svobode prerast će u industrijski pogon
1898.	64	-1	Miroslav Strižić, ⁴¹⁴ Terezija Furster, ⁴¹⁵ Pavao Burgner, Mavro Pollak, ⁴¹⁶ Franjo Kolak. ⁴¹⁷	nije poznato
1899.	62	-2	Ivan Ružić ⁴¹⁸	nije poznato
1900.	56	-6	S radom je počela podružnica zagrebačke tvornice za pranje i sušenje cikorije "Hinko Frank i sinovi"	

⁴⁰⁵ Isto, 289.

⁴⁰⁶ Isto, 290.

⁴⁰⁷ Isto, 314.

⁴⁰⁸ Isto, 290.- 291. Zanimljivo, Karaman za ovu godinu navodi kako je u Bjelovaru u toj godini radio jedan tvornički pothvat s 80 radnika. Vidi: KARAMAN, *Industrijalizacija Gradanske Hrvatske (1800. - 1941.)*, 207.

⁴⁰⁹ Isto, 31.

⁴¹⁰ Isto, 293.

⁴¹¹ Isto, 319.

⁴¹² Isto, 36.

⁴¹³ Isto, 37.

⁴¹⁴ Isto, 297.

⁴¹⁵ Isto, 344.

⁴¹⁶ Isto, 344.

⁴¹⁷ Isto, 321.-322.

⁴¹⁸ Isto, 301.

1901.	56	isto	S radom je počela tvornica za proizvodnju soda-vode Samuela Dragonera i Pauline Herrnstein. ⁴¹⁹	1907. ⁴²⁰
1902.	51	-5	Elizabeta Singer, ⁴²¹ Ivan Ružić. ⁴²²	nije poznato
1903.	67	+16	„Prvi belovarski paromiln dioničko društvo“, Filip Omčikus, ⁴²³ Franjo Mogulac	nije poznato
1904.	75	+8	Nikola Balota, ⁴²⁴ Bernard Mandl, ⁴²⁵ Ljudevit Altmann, ⁴²⁶ Mavro Weinberg, ⁴²⁷ Gustav Pollak. ⁴²⁸	Banka Bernarda Mandla prestaje s radom 1909.; tvornica oca Ljudevita Altmanna prestala je s radom 1907. godine
1905.	54	-21	Kompanija „Singer“ iz Budimpešte otvara svoj pogon u Bjelovaru, ⁴²⁹ Dragutin Wolf, Adolf Mišulin	1924.
1906.	67	+13	„Prva belovarska industrija kovčega“ ⁴³⁰	1906.

⁴¹⁹ Isto, 49.

⁴²⁰ Isto, 346.-347. Trgovačka komora u Zagrebu navodi da u ovoj godini Bjelovar ima 74 trgovca i 282 obrtnika.

⁴²¹ Isto, 349.

⁴²² Isto, 307.-308.

⁴²³ HR-DAB, fond 2., Gradsko poglavarstvo Bjelovara, Obrtno kazalo (1903. – 1929.), 135.

⁴²⁴ *Izveštaj upravnog odbora Bjelovarsko-križevačke županije o stanju javne uprave kraljevskog podžupana o djelovanju kraljevske županijske oblasti i područnih joj kraljevskih kotarskih oblasti za 1903. god.*, 98.

⁴²⁵ HR-DAB, fond 2., Gradsko poglavarstvo Bjelovara, Obrtno kazalo (1903. – 1929.), 255.

⁴²⁶ Isto, 194.

⁴²⁷ Isto, 6.

⁴²⁸ Isto, 9.

⁴²⁹ Isto, 257. Trgovačka komora u Zagrebu navodi da u ovoj godini Bjelovar ima 118 trgovačkih i 313 obrtnih poduzeća

⁴³⁰ Isto, 196.

1907.	76	+9	Adela Singer, ⁴³¹ podružnica "Prve hrvatske štedionice, ⁴³² banka i mjenjačnica „Lj. Altmann i drug, komanditno društvo“	1907. s radom prestaje banka i mjenjačnica Lj. Altmanna
1908.	73	-3	Tvornica opeke i crijepa Franje Revelanta, ⁴³³ „Prva hrvatska tvornica ulja iz tikvanjskih koštica“ poduzetnika Ignaca Fursta, ⁴³⁴ podružnica tvornice gospodarskih strojeva iz Blanskog u Moravskoj u Bjelovaru, ⁴³⁵ proizvodnja voćnog likera i rakije u tvornici Emanuela Ebenspergera, tvornica opeke i crijepa Giovannija Revelanta, "Hrvatska trgovačko-obrtna štedionoca“	Tvornica F. Revelanta prestaje s radom 1913.; tvornica ulja iz tikvanjskih koštica“ poduzetnika Ignaca Fursta prestaje s radom 1909.; podružnica tvornice gospodarskih strojeva iz Blanskog u Moravskoj u Bjelovaru prestaje s radom 1908. godine.
1909.	48	-25	gradska plinara, ⁴³⁶ Adela Singer. ⁴³⁷	nije poznato

⁴³¹ Isto, 395.

⁴³² Isto, 262.

⁴³³ *Izveštaj upravnog odbora Bjelovarsko-križevačke županije o stanju javne uprave kraljevskog podžupana o djelovanju kraljevske županijske oblasti i područnih joj kraljevskih kotarskih oblasti za 1908. god.*, 80.

⁴³⁴ HR-DAB, fond 2., Gradsko poglavarstvo Bjelovara, Obrtno kazalo (1903. – 1929.), 199.

⁴³⁵ Isto, 269.

⁴³⁶ Isto, 200.

⁴³⁷ Isto, 398.

1910.	67	+19	„Belovarska dionička ledana“, “Prva belovarska tvornica octa Bernarda Mandla po poslovođi Lavoslavu Hirschlu“, “Bjelovarska industrija za izradbu drva Ignac i Mavro Furst“. Tvrtku je registrirao Ignac Furst.	„Belovarska dionička ledana prestaje s radom 1912.; Tvornica octa B. Mandla prestaje s radom 1911.; Tvornica za izradbu drva prestaje s radom 1915. godine. ⁴³⁸
1911.	68	+1	„Hrvatska sloga – udruga za posmrtnu pripomoć u Belovaru“, ⁴³⁹ “Bečka mesarska udruga“, ⁴⁴⁰ “Prvo bjelovarsko trgovačko dioničko društvo“, ⁴⁴¹ „Prva bjelovarska tvornica suhomesnate robe i masti“ vlasnika Josipa Svobode. ⁴⁴²	nije poznato
1912.	67	-1	Županijski Izvještaji navode u ovoj godini 9 tvornica; ⁴⁴³ Bernard Mandl je otvorio banku i mjenjačnicu, ⁴⁴⁴ Josip Werklein trgovinu stranom robom, Ivan Belak pokrenuo obrt „ličanjem podova u sobama uljom i bojom te čišćenje kućnih pragova kao i pokućstava“ ⁴⁴⁵	nije poznato

⁴³⁸ Isto, 266.

⁴³⁹ HR-DAB, fond 81., Okružni sud (Sudbeni stol) u Bjelovaru, Registar za društvene tvrtke, knjiga 2, 1907. – 1923. god., 46.

⁴⁴⁰ HR-DAB, fond 2., Gradsko poglavarstvo Bjelovara, Obrtno kazalo (1903. – 1929.), 401.

⁴⁴¹ Isto, 35.

⁴⁴² Isto, 206.

⁴⁴³ *Izvještaj upravnog odbora Bjelovarsko-križevačke županije o stanju javne uprave kraljevskog podžupana o djelovanju kraljevske županijske oblasti i područnih joj kraljevskih kotarskih oblasti za 1912. god.*, 87 – 88.

⁴⁴⁴ HR-DAB, fond 2., Gradsko poglavarstvo Bjelovara, Obrtno kazalo (1903. – 1929.), 277.

⁴⁴⁶ Isto, 403.

1913.	68	+1	„Gradska plinara“, Bjelovarska štedionica. ⁴⁴⁶	nije poznato
1914.	52	-16	“Prva bjelovarska tvornica suhomesnate robe i masti Josip Svoboda“ ⁴⁴⁷	nije poznato

Ako bismo pratili vrste obrta koji su osnivani u Bjelovaru od 1890. do 1900., zatim spolnu strukturu osnivača tih obrta, onda bismo došli do zaključaka da se najviše obrtničkih radnji otvara se u segmentu ugostiteljstva – svratištarski obrt, obrt krčmarenja i gostioničarski obrt, zatim slijede ostali obrti kao što jesu krojenje, pekarski obrt, klesarstvo, postolarstvo, kobasičarstvo, proizvodnja opeke i crijepa, proizvodnja soda-vode i dr. Osim skromnog broja obrta u odnosu na popise obrta iz prethodnih godina, porastao je udjel žena kao nositeljica obrta. Tako među registriranim obrtima kojima su žene pokretačice nalazimo obrte pranja i glačanja rublja, zatim kitničarski obrt, obrt pripravljanja jela te gostioničarski i svratištarski obrt. Pokazuje to primjer Adele Singer, koja je u ovoj godini otvorila obrtničku radionicu za pranje, kemijsko čišćenje i glačanje rublja. Od ranije, iz 1901., poznat je primjer Pauline Herrnstein koja je naslijedila tvornicu svog supruga i nastavila proizvodnju soda-vode. Proizvodnju soda-vode Paulina Herrnstein će napustiti 1907. godine. Iz popisa obrta za 1907. jasno se vidi kako je broj nekih obrtnika iznimno malen: kobasičari – 2 obrta, staklari – 3 obrta, mesari – 1 obrt, tesar – 1 obrt, bojadisari – 1, tapetari – 1 obrt. Jedinstvenim u ekonomici grada čini se i obrt pletenja čarapa strojem, koji je pokrenula Elizabeta Singer. Bio je to jedinstven pothvat za to vrijeme, s obzirom na to da je riječ o ženskoj osobi. Da je sve veći udjel žena kao pokretačica obrta i trgovine u Bjelovaru, zorno nam svjedoči popis obrta za 1914. Naime, od ukupno 52 popisana obrta u ovoj godini, njih 17 pokrenule su ženske osobe i to su: trgovina (6), gostioničarstvo (3), krojenje (2), svratištarstvo (2), prodaja jela (3) i bojadisarstvo (1). Koliko su ratne okolnosti (Prvi svjetski rat) utjecale na ovakvu spolnu strukturu obrta ostaje za daljnja istraživanja.

6. Zaključak

Od svog utemeljenja u 18. stoljeću kao sjedišta vojnog komuniteta, Bjelovar je bio obrtničko i trgovačko središte stranih obrtnika i trgovaca. Iz svoje obrambene funkcije kao vojnokrajiškoga grada pa sve do razvojačenja 1871. (odnosno, sve do Prvoga svjetskog rata), obrti u njemu bili su u funkciji njegove vojno-obrambene uloge. Nakon razvojačenja i pripojenja Vojne krajine

⁴⁴⁶ Isto, 284.

⁴⁴⁷ Isto, 206.

Banskoj Hrvatskoj te formiranja Bjelovarske (1871.), a kasnije i Bjelovarsko-križevačke županije (1886.), razvija se Bjelovar kao upravno, političko i gospodarsko središte šireg prostora. U vremenu koje je uslijedilo nakon sklapanja nepovoljne Ugarsko-hrvatske nagodbe pa sve do početka Prvoga svjetskog rata razvijao se u izrazito nepovoljnim vanjskim i unutarnjim gospodarskim i političkim okolnostima. Trajna obilježja toga razvoja bile su političke krize dualističkog sustava Austro-Ugarske Monarhije pojačavane financijskim i agrarnim krizama druge polovice 19. stoljeća. Posebno su za opći razvoj hrvatskih zemalja bile nepovoljne one odredbe Ugarsko-hrvatske nagodbe 1868. koje su se odnosile na razdiobu poslova između ugarske i hrvatske polovice Monarhije na zasebne i zajedničke. Razdioba poslova između njih, naime, bile je takva da su poslovi financija, gospodarstva i prometa ostali u djelokrugu zajedničke Vlade u Budimpešti i kao takvi imali odlučujuće posljedice na razvoj hrvatskih zemalja. Manjak (ili izostanak) prometnih veza s drugim dijelovima hrvatskih zemalja, nedostatak financijskoga kapitala domaćih poduzetnika, u bitnome su odredili i usmjeravali razvoj i Bjelovara u promatranom razdoblju.

Naime, Bjelovar se nakon pripojenja Vojne krajine Banskoj Hrvatskoj i uvođenja novoga teritorijalnog preustroja Banske Hrvatske 80-ih godina, razvijao pod političkim patronatom gradonačelnika koji su bili revni izvršitelji naredbi tadašnjeg hrvatskog bana Khuena Hedervaryja. Neosporno je da su gradonačelnici Bjelovara u tom razdoblju zdušno radili na svekolikoj izgradnji grada. No, promatrajući razvoj grada do formiranja Bjelovarsko-križevačke županije 1886. godine, zatim okolicu grada bogatu šumama i sirovinama, radišno stanovništvo tradicionalno okrenuto obrtima i trgovini, može se pretpostaviti da su bjelovarski gradonačelnici tada u skladu s mađarskim gospodarskim interesima (*u okviru Khuenove administracije*) u određenoj mjeri i kočili razvoj grada, posebno njegov industrijski dio. Obrtnička i trgovačka produkcija u njemu bile su ograničenoga (lokalnoga) karaktera i jedina im je svrha bila snabdijevati stanovništvo njegove agrarne okolice takvim proizvodima. Promatrajući dinamiku pokretanja novih obrta i trgovačkih pothvata, uočljivo je da novoosnovani obrti i trgovačke radnje (što je uostalom slučaj i s tvornicama) vrlo brzo nakon svojeg osnutka prestaju s radom. Može li se ovdje govoriti o konkurenciji industrijskih proizvoda stranog podrijetla, čija su kvaliteta i cijena proizvoda nadilazili cijenu i kvalitetu domaćih proizvoda, ili se ti obrti i trgovine gase zbog ograničenosti (zasićenosti) lokalnog tržišta, za sada ostaje otvoreno pitanje.

Nije nevažno istaknuti da se sve veći broj ženskih osoba u ovom razdoblju počinje sve više baviti poduzetništvom. Od kraja 19. i početkom 20. stoljeća mogu se pratiti inicijalni počeci industrijalizacije grada. Aktivnosti bjelovarskih poduzetnika koje su imale obilježja industrijskih pogona, najviše su se manifestirale u sektorima prerađivačke industrije (iskorištavanje šumskog bogatstva, ugljena), u prehrambenoj industriji (prerada i mljevenje žitarica) i poljoprivrednoj proizvodnji (stočarstvo i ratarstvo). Nositelji ovih gospodarskih aktivnosti u gradu bile su osobe kako domaćega, tako i stranog podrijetla, čije djelovanje u ranoj fazi industrijalizacije Bjelovara na prijelazu stoljeća ima izuzetno važno značenje. U radu se navođenjem

imena i prezimena osoba koje su pokrenule razvoj obrta, trgovine i sličnih pogona u Bjelovaru želi te osobe koje imaju značajno mjesto u prošlosti grada „oteti“ zaboravu.

SUMMARY

Bjelovar between the centuries – a contribution to the economical understanding of the town between the 19th and 20th century

The authors attempts to point to some specialties of the economic development of Bjelovar at the turn of the century based on available archival materials and publicized scientific papers. Considering the fact that archival sources are relatively modest or completely lacking for a more quality estimation of the role and importance of crafts and trade for the total development of the town, as well as their role in the economy of Croatia and Slavonia of the time, the author is limited to lists of crafts, trade workshops, and some attempts of Bjelovar businessmen they considered to have been marked by characteristics of manufacture-industrial companies.

Key words: military border, canton reorganization, demilitarization, reintegration, Croatia and Slavonia, Bjelovar community, Bjelovarsko-križevačka county, economy, trades, tradesmen, industry, financial institutions, monetary institutions